

רש"י

דמותו ויצירתו

עורכים

אברהם גרוסמן ושרה יפת

א: פירושי רש"י למקרא

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירושלים

נוסח המקרא שעמד לפני רש"י כפי שהוא משתקף בפירושו למקרא

יצחק ש' פנקובר

א

האם נוסח המקרא שהיה בידי רש"י היה שונה מהנוסח המקובל שלפנינו? שאלה זו כבר עלתה בימי הביניים בספרות השאלות והתשובות – במיוחד בקשר לנוסח התורה (אמנם לגבי מספר מצומצם של דוגמאות), שבנוגע לו התלבטו לפי איזה נוסח לכתוב אותו, שהרי שינויים בכתוב מלא וחסר פוסלים ספר תורה.¹ יש שהשאלה ביחס לפירוש רש"י סמויה, ויש שהיא מפורשת – דוגמה של שאלה סמויה ביחס לפירוש רש"י באה בשו"ת הרשב"א (1235–1310) המיוחסות לרמב"ן,² סי' רלב: שם עומדים על שינויי הכתיב במילים "הַפֿ" > לַגֶּשֶׁם" (בראשית כה, ו), "וְאֶשֶׁמֶם" (דברים א, יג) ו"כֶּלֶת" (במדבר ז, א) – שהן חסרות לפי המדרש³ אבל מלאות "בספרים שלנו". כן עומדים שם על חילופי הכתיב במקרה של "קֶרְנֶת [קֶרְנֶת קֶרְנוֹת]" (ויקרא ד, כה, ל, לד), המובא בגמרא (סנהדרין ד ע"א, זבחים לו ע"ב); דהיינו, שבמקרה השלישי של "קרנות" הגמרא גורסת כתיב מלא נגד הספרים. בתשובתו, לפי הנוסח המדויק,⁴ הרשב"א פוסק שאם לומדים

* נושאו של מאמר זה הועלה לראשונה על סדר יומו של המחקר החדש על רש"י בהרצאה שנשא פרופ' מנחם כהן על "נוסח המקרא שהיה לפני רש"י", בכנס הבינלאומי לחקר רש"י, שנערך באוניברסיטת בר-אילן בשנת תשנ"ח. בהרצאה זו תיאר פרופ' כהן את ההשלכות החשובות שיש למחקר היסודי שלו בטיפולוגיה של כתבי היד המקראיים, בעיקר לפרשנותו של רש"י. הוא שב ודן בנושא זה במבוא ל"מקראות גדולות – הכתר", שנדפס בכרך יהושע-שופטים ובמקומות נוספים.

1 ראו למשל רמב"ם, הל' ספר תורה פ"י ה"א.

2 נדפסו לראשונה ביוצציה רפ"ט לערך, ובשער יוחסו לרמב"ן בלבד, אלא שהמהדיר, ר' חיה מאיר ב"ר דוד, כבר ציין בהקדמתו שיש בספר הרבה תשובות מהרשב"א וסיעתו; ובא בעקבותיו ר' יוסף קארו בהקדמתו לבית יוסף, וציין שהתשובות הן לרשב"א. במהדורה השנייה, זולקא תקנ"ח, וכן במהדורות שלאחריה, כגון תל-אביב תשי"ט, שינו את נוסח שער הספר ל"שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן".

3 בשאלה כתוב (ללא דיוק) "ספרי התלמוד" ואילו בשו"ת מהר"ם חלאווה [1290–1370; תלמיד הרשב"א], מהר"ם ב' וח' ב"צ הרשלה, ירושלים תשמ"ז, סי' קמד, עמ' קמא: "בגמ' ובמדרשים". על המקורות במדרשים ראו להלן בסמוך. לגבי החילוף "הפילגשם" – בתשובת הרשב"א שלפנינו, וכן באחרות שזכרו להלן, אין הכותבים מדייקים בכתובת הה"א שבתחילת המילה.

4 ראו מה שהערכנו לפני כעשרים וחמש שנה: J.S. Penkower, "Maimonides and the Aleppo Codex", *Textus*, 9 (1981), pp. 40–41 n. 3. בנוסח המודפס של התשובות כתוב "ודאי מתקנין

הלכה מהכתיב יש ללכת אחרי נוסח המקרא שבתלמוד, אבל אם הכתיב משמש לדרשה בלבד יש ללכת לפי נוסח המקרא שברוב הספרים ולא לפי הדרשה.

והנה, אם נדייק נראה ששלוש הדוגמאות – "הפ"ג לגשם", "ואשמים", "כלת" – באות בספרות המדרש (בראשית רבה סא, ד, מהד' תיאודור ואלבק עמ' 661; דברים רבה א, י; פסיקתא רבתי ה, מהד' איש-שלום יח ע"א; תנחומא נשא כ, כו; במדבר רבה יב, ח), אך למה שאלו השואלים דווקא על מקרים אלה? לדעתי, מפני שהם נזכרו על ידי רש"י בפירושו לתורה, ולכן היו מוכרים. אסמכתא לכך באה בתשובות התשב"ץ (ר' שמעון בן צמח דוראן 1361–1444), שהרי שם הדוגמאות של "הפ"ג לגשם" ו"כלת" בכתיב חסר נזכרות בשם רש"י (בניגוד ל"כל הספרים").⁵ בתשובות ר' שמעון דוראן מציין שדוגמאות אלה באות במדרשות, אבל כבר כתב הרשב"א בתשובה (היא התשובה שלעיל) שאין סומכין על הדרשות לתקן את הספרים (כלומר, הנוסח של רוב ספרי המקרא), אלא אם לומדים הלכה מהדרשה, כגון "קרנת" [קרנת, קרנות].⁶

אסמכתא דומה לדברי באה מתשובות ר' יהודה מינץ (1408–1509),⁷ ס' ח, שם גם הוא מציין את הדוגמאות של "הפ"ג לגשם" ו"כלת" בכתיב חסר בשם רש"י,⁸ ואף הוא פוסק שאין מכריעים במקרים אלה לפי התלמוד כנגד בעלי המסורה; אבל הוא אינו מבדיל לגבי דרשות שלומדים מהן הלכה.

אוסף, שהרדב"ז (ר' דוד אבן זמרא, 1479–1573), בתשובותיו ח"ד ס' קא (אלף קעב), מביא את הדוגמאות של "הפ"ג לגשם", "ואשמים", ו"כלת" בכתיב חסר בשם הגמרא⁹ ובניגוד ל"כל הספרים". הוא פוסק לפי שיטת הרשב"א, ואף מזכיר את תשובת הרשב"א בסוף דבריו. גם בתשובותיו, ח"ג ס' תקצד (אלף כ), וגם בסוף תשובה אחרת

המיעוט" [של כתיב יד מקראיים, על פי הרוב], אבל מציטוטים של התשובה על ידי מחברים אחרים ברור שהנוסח המדויק הוא "ודאי מתקנין" [את כתיב יד המקראיים על פי נוסח המקרא בתלמוד, אם לומדים הלכה מהכתיב].

ראו ספר התשב"ץ, ח"ג, אמשטרדם תצ"ח, לו ע"ד (למברג תרנ"א, כז ע"ד); ושם מובאת דוגמה נוספת של חילוף מפירוש רש"י לתלמוד (עבודה זרה כז ע"א; מנחות מב ע"א): "המול ימול" (בראשית יז, יג) – המל ימול; וראו תשובת התשב"ץ על כך.

וכן "פסכת, פסכת, פסכות" (סוכה ו ע"ב; סנהדרין ד ע"א; ובחים לו ע"ב); ויקרא כג, מב–(פעמיים) חסר, מג – מלא. אלא שכאן אין סתירה בין הכתיב בתלמוד לבין הכתיב בנוסח.

על תאריך פטירתו של ר' יהודה מינץ (כ"ט שבט רפ"ט) ראו: A. Marx, "A Jewish Cause: Célébre", idem, *Studies in Jewish History and Booklore*, New York 1944, p. 124 n.

75

ראו שאלות ותשובות מהר"י מינץ ומהר"ם פדוואה, ונציה שי"ג, יו ע"א (קראקא תרמ"ב, יד ע"א). ושם, בעקבות בעלי התוספות, הוא מוסיף דוגמאות אחרות של חילופי נוסח המקרא בתלמוד: "והנשא" (ויקרא טו, י) – כך נדה לג ע"א; בנוסח: "והנשא"; "מעבירים" (שמואל א ב, כד) – כך שבת נה ע"ב; בנוסח: "מעבירים".

ראו שו"ת הרדב"ז, ח"ד, ס' קא, ליוורנו ת"ב, לה ע"ב (ורשה תרמ"ב, כח ע"א). חוסר הדיוק כאן דומה לחוסר הדיוק בתשובות הרשב"א במיוחד לרמב"ן – ראו לעיל, הע' 3.

הזכיר הרדב"ז את הדוגמאות של "כלת" ו"פ"ג לגשם" בשם בעלי התלמוד – כל זה בעקבות תשובת הרשב"א.¹⁰

לפי שעה אפשר לומר אפוא שמאז תשובת הרשב"א שואלים בספרות השאלות והתשובות לגבי מספר מצומצם של חילופים שמקורם במדרשים ("הפ"ג לגשם", "כלת", "ואשמים" – בכתיב חסר), שכולם הובאו בפירוש רש"י לתורה; ויש שמזכירים עוד מספר מצומצם של חילופים בספרות חז"ל ("קרנת", "מעבירים", "הנשא"). כל המשיבים פוסקים שבכתיבת ספר תורה אין ללכת אחרי המדרשים; ולפי הנוסח המדויק של תשובת הרשב"א יש ללכת אחרי התלמוד אם לומדים הלכה מדרשת הכתיב המלא והחסר.

כל המקורות הנזכרים מניחים שבמספר המצומצם של המקרים שהובאו לעיל אכן היו חילופים במלא וחסר בין המדרשים לבין פירוש רש"י, אבל היו אחרים שניסו לטעון שאין כאן חילופי נוסח של ממש, אלא רק דרשות. כך במיוחד בעולם הקבלה, שם גם ענייני מלא וחסר בתורה חשובים מאוד מבחינה מיסטית.¹¹ וכך טען בעל רעיא מהימנא (המאה ה"ד; זוהר, פנחס, רנד ע"א), לגבי המקרה של "כלת":

אוף הכי "ביום כל-ז"ת משה" (במדבר ז, א) – "כלת" דרשינן ביה. אי תימא דדרשינן לון מנהון, כיצד? מאלפא ביתא ולא מעצמן, דאנון לית לון רשו לאוספא ולא למגרע אות מניה (דהיא ו'), או לאחלפא את דא באת אחרא – הא כתיב "כלות" מלא באורייתא, מאן יהיב לון רשות למגרע אות מניה דהוא ו', הא לא אית הכא מלה דאתחליף באלפא ביתא? אלא על אלן תיבין חסרין דאינון מלאים ומלאים דאינון חסרים, ועל כל פירושינן דיכלין למעבד לקשטא כלה בתכשיטין דילה, קב"ה מני למעבד כמה דיימרון, ולמהוי מאמין לון. הה"ד "על פי התורה אשר יורוך" (דברים יז, יא).

[תרגום: ¹² אף כך "ביום כל-ז"ת משה" (במדבר ז, א) – "כלת" דורשים בו. אם תאמר שדורשים זה מהם [מהאותיות שבמילה], כיצד? מהאל"ף ב"ת [מהאותיות שבמילה עצמה], ¹³ ולא מעצמם [ולא מדעת החכמים עצמם], ¹⁴ שהם אין להם רשות להוסיף ולא לגרוע אות ממנו, או להחליף אות זה ב[אות] אחר – הרי כתוב "כלות" מלא בתורה, מי נותן להם רשות לגרוע אות ממנו [מהמילה "כלות"], שהוא וא"ו, הרי אין כאן מילה להחליף באל"ף ב"ת? [כלומר, הדרשה דורשת "כלת" בכתיב חסר, אבל המילה כתובה בכתיב מלא, ואין כאן דרשה אחרת המבוססת על חילוף אותיות; אם כן, מי נותן

10 ראו שו"ת הרדב"ז, ח"ג, ס' תקצד, פיורדא תקמ"א, נג ע"ג (ורשה תרמ"ב, נח ע"ד).

11 על החשיבות המיסטית של נוסח מדויק בתורה אצל מקובלי המאה ה"ג ראו י"ש פנקובר, יעקב בן חיים וצמיחת מוה"ד המקראות הגדולות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשמ"ב, עמ' 8–9.

12 השו"ת: ספר הזוהר... עם ביאור ידיד נפש לי"א בר לב, יג, פתח-תקוה תשנ"ז, עמ' רסז; זוהר עם פירוש הסולם ל"ל אשלג, יז, ירושלים תשי"ג, עמ' שח; ירושלים תשמ"ג... (מנוקד), טז, עמ' שח.

13 פירוש אחר: בדרשה על האל"ף ב"ת, כגון א"ת ב"ש.

14 פירוש אחר: מהאותיות עצמן.

לחכמים הרשות לגרוע את האות וא"ו בדרשתם? אלא על אלו מילים חסרות [שדורשים כ]מלאות, ומלאות [שדורשים כ]חסרות, ועל כל [מיני] פירושים שיכולים לעשות [כדי] לקשט הכלה [התורה] בתכשיטים שלה, הקב"ה צוה לעשות כמו שיאמרו, ולהאמין להם. הוא שנאמר "על פי התורה אשר יורוך" (דברים יז, יא).

לשון אחר, לדעת בעל רעיא מהימנא אין כאן דרשה המבוססת על חילוף נוסח ("כלת"), אלא יש כאן דרשה חופשית שלא מדייקת בכתיב; ויש לחכמים רשות לדרוש דרשות כאלה, ה"מקשטות את הכלה" [התורה].

בדומה לשיטה של שלילת חילוף נוסח בפירוש רש"י, באה הערת גיליון בכ"י ברלין 3 (Or. fol. 8), כ"י אשכנזי של תורה ותרומה (לסירוגין), מול המילה "כל[ו]ת" (שתוקנה מכתב חסר לכתב מלא) – שם ציין המסרן כך: "כל ליש[נא] מל[נא] ב'מ' (=בר מן) ככלת השטרים [דברים כ, ט], ומה שפי[רש] ר'ש"י – השוטים אינם מבינים, מ'מ' ר'ש'ן ז'ל' (=מפי מורי ר' שמשון נקדן¹⁵ זכרוננו לברכה)". כאן המסרן תיקן את הנוסח האשכנזי מכתב חסר לכתב מלא לאור הערת המסורה (שציינה שיש רק מקרה אחד בכתב חסר, והוא בדברים כ, ט), ומורו, ר' שמשון הנקדן, ניסה ליישב את הסתירה בין רש"י לבין המסורה, בטענה (וחסרים כאן נימוקי הטיעון) שאין רש"י מתכוון לכתב חסר.¹⁶

חכמים אחרים עמדו על מספר נוסף של מקרים של חילופי נוסח המקרא בפירוש רש"י לתורה. כך למשל, ר' ידידיה נורצי בחיבורו "מנחת שי" (רפ"ו),¹⁷ עומד על

15 ר' שמשון הנקדן הוא המחבר האשכנזי, בן המאה ה"ג, של החיבור הדקדוקי המכונה "השמשוני", או "חיבור הקונים" – ראו עליו א' אלדר, "מכתבי אסכולת הדקדוק האשכנזית – 'השמשוני', לשוננו, לט (תשל"ט), עמ' 100–111, 201–210 (פרק מהחיבור). נוסף לארבעת המקורות שציין אלדר (עמ' 106), ר' שמשון נזכר גם בהערות מסורה בכמה כתבי יד מימי הביניים, וכן בחיבור המסורה "עין הקורא" – כ"י אוקספורד, בודליאנה 1442 (Opp. 629), דף 37ב: "תבל היא, מקבלת הר"ר שמשון נקדן תבל הוא"; וכ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 120, 70א: "תבל היא... (וכאן תוספת בגיליון) "כך בכל עין הקור", ור'ש'ן (=ר' שמשון נקדן) עשה 'הוא', וכתב שכן ביריחו וגם הבבלי".

16 לא כל המסרנים הלכו בכיוון הזה. כך למשל בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אוסף לוצקי 125 (כ"י אשכנזי של תורה ותרומה, ועוד), המסרן העיר, לפי פשוטו, מול המילה "כלת", בכתב חסר: "לפי המס[ורה] מל[נא], ולפי[רש] ר'ש"י כלת כתי[ב]". בדומה, אותו מסרן העיר, לפי פשוטו, בשמות כ"ה, כ"ב, מול המילה "את (כל אשר אצוה)": "לדעת רש"י, לפי פירושו, ואת כל". לעומת מסרן זה, שלא תיקן את הנוסח שהיה לפניו (אלא רק העיר על המחלוקת), המסרן בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אוסף לוצקי 126–127 (כ"י אשכנזי של תורה ותרומה לסירוגין [ועוד]), תיקן את הנוסח "את (כל אשר אצוה)", בהוסיפו וא"ו בתחילת "את", והעיר "כ"ב ר'ש"י"; היינו, הוא תיקן את הנוסח שלפניו על פי הנוסח שרש"י ציטט.

17 חיבורו נדפס לראשונה במנטובה; וראו לפניו יעקב בן חיים אבן אדוניו, בהקדמתו למקראות גדולות, ונציה תפ"ה, שם הוכיר את שלוש הדוגמאות שלעיל, וכן הוסיף עליהן את דברים ו, ט

שלושה חילופים נוספים, ואלו הם: 1 – שמות כה, כב: "ואת כל אשר אצוה אותך" (בנוסחנו "את"), וכן גרסו חזקוני וראב"ע (ועל כך כבר נשאל ר' דוסא היווני בסוף המאה ה"ד, ואף הוא הניח שרש"י משקף חילוף נוסח כאן, כמו במקרים של "כלת" ו"פ" > לגשם¹⁸); 2 – שמות לה, כז: "והנשיאם" (בנוסחנו "והנשאם"), וכן בתנחומא פקודי יא "חסר יוד אחת";²⁰ 3 – דברים ו, ט: "מזוזות" (בנוסחנו "מזוזות").²¹

עתה יש לשאול אם בששת החילופים בתורה שהוזכרו לעיל (שבכולם חילוף הנוסח מתואר במפורש בדברי רש"י, כגון בלשון "חסר כתיב") מיצינו את הנושא של חילופי נוסח מקראיים בפירוש רש"י למקרא; האם יש חילופי נוסח מקראיים נוספים בפירוש,

18 (מזוזות). וראו: C.D. Ginsburg (ed.), *Jacob ben Chajim Ibn Adoniyah's Introduction to the Rabbinic Bible*, London 1867², reprint New York 1968, pp. 58–59, 66. ראו דברי ר' דוסא היווני מווידין בבולגריה (סוף המאה ה"ד ותחילת המאה ה"ה); תלמיד בווינה של ר' שלום מנוישטט, בפירושו לתורה, שהוא בעיקר פירוש לפירוש רש"י לתורה: "ופ'ר'ש"י [ואת כל אשר אצוה] – הרי ו' ו' זו יתירה וטפילה; וחכמי אשכנז שאלו ל'י: והלא אינו כתוב [ב] אלא את בלא ו' בכל החומשים, ואיך אומ' [ר] ר'ש"י הרי ו' זו יתירה וטפילה? ותרצתי להם: אולי בחומש של ר'ש"י היה כתוב [ב] ב' ו' ובימי הקדמונים היו נוהגים לכתוב ואת ב' ו'. והראיה, שאומ' [ר] ר'ש"י פילגשם חסר י' ו', וכן כלת משה חסר ו', ועכשיו נהגו הסופרים לכתוב פילגשים ב' ו', וכן כלות משה ב' ו'. והוא הדין נמי בימי ר'ש"י היו נוהגין לכתוב ואת ב' ו', ועכשיו כותבין בלא ו'. ובהיותי באשכנז בעיר וינא מצאתי חומש אחד ישן מאוד בבית ה' אברהם ב'כ' חיים והיה ואת ב' ו'... ואמנם גם בחומשים של קהילות יון בקשתי ולא מצאתי בו ו' ו' – כ"י בודליאנה 203 (Mich. 261), דף 103א–ב; צוטט לראשונה על ידי נייבאור [בשינויים קלים]: A. Neubauer, "Commentar zu Raschils Pentateuch-Commentar von Dossa aus Widdin", *Israelitische Letterbode*, 8 (1882–1883), p. 39. וראו עוד, כמאה ושבעים שנה לאחר מכן, בעל הט"ו הנודע, ר' דוד ב"ר שמואל הלוי (נפטר בשנת תכ"ז), דברי דוד – טורי זהב, מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ח, בפירושו לשמות ט"ו, י"ח (עמ' [ריב–ריג]), שאף הוא עמד על החילוף של "את כל אשר אצוה" – "ואת כל אשר אצוה" (רש"י); וכן ציין לחילוף של "כלות" – "כלת" (רש"י), והניח שבשני המקרים יש כאן חילופי נוסח (וכן דן שם בחילוף בניקוד בשמות טו, יח).

19 מקרה זה (למעט דברי ר' דוסא היווני) נידון לאחרונה על ידי ש"ז ליימן, "ואת כל אשר אצוה אותך", *Judaic Studies*, 2, New York 2003, ושם הוכיח ליימן שעל אף חילופי הנוסח בפירוש רש"י לשמות כ"ה, כ"ב, בכתבי יד ובדפוסים הראשונים, הנוסח המדויק בפירוש רש"י משקף את חילוף הנוסח "ואת". וראו עוד לעיל, הע' 16, וכן בהערה הבאה.

20 אמנם בעל מנחת שי ניסה ליישב את לשון רש"י עם הנוסח המקובל.

21 ר' ידידיה נורצי עומד גם על חילופים בניקוד, ולא נדון בהם כאן; כמו כן הוא עומד גם על מספר מצומצם של חילופי נוסח בפירוש רש"י לנ"ך. לעניין חילוף הנוסח במילה "מזוזות" בפירוש רש"י, כבר העיר על כך ר' יהודה בן אליעזר, מנחת יהודה (נכתב בתחילת המאה ה"ד), נדפס בתוך דעת זקנים, ליוורנו תקמ"ג (ועוד), בפירושו לבראשית כ"ה, ו' ("הפילגשים"); ושם הוזכר גם את חילופי הנוסח ביחס ל"הפילגשים" וכן ל"כלות". הוא מניח שאלה חילופי נוסח ממשיים, ובדומה לדברי בעלי התוספות (נדה לג ע"א, ד"ה והנשא כתיב), על חילופי נוסח מקראיים בין התלמוד לבין המסורה. כן חזר ר' יהודה בן אליעזר על החילוף ביחס ל"מזוזות" בפירושו לדברים ו, ט (וכן חזר על החילוף ביחס ל"כלות" בפירושו לבמדבר ז, א).

כגון כאשר רש"י מצטט את הנוסח מבלי לתארו במפורש? כדי לענות על שאלה זו בצורה מדויקת, יהיה עלינו לעמוד על נושא אחר הקשור אליה: האם הנוסח שלפנינו בדפוסים של פירוש רש"י לתורה (ולמקרא בכלל) מייצג את נוסח פירוש רש"י בצורה מדויקת? הרי ברור שרק אם יש לפנינו נוסח מדויק של פירוש רש"י נוכל להשיב על שאלתנו בעניין מספר חילופי נוסח המקראיים בפירוש רש"י (במיוחד ביחס למקרים שרש"י אינו מתאר את הנוסח).

ב

והנה, כל מי שבודק את פירוש רש"י בדפוסים הנפוצים ימצא שכמעט אין בו חילופי נוסח מקראיים – האם ממצא זה משקף את הנוסח המקורי של פירוש רש"י? כדי לענות על כך נעיין בדברי ברלינר, בהקדמתו למהדורתו השנייה של פירוש רש"י לתורה, פפא"מ 1905 (עמ' xvi):

והנני להעיר בזה ג"כ, כי שתי את מלות דבור המתחיל בענין מלא וחסר, שיהיה הכל מִכּוֹן אל המסורה אשר מורשה היא לנו. ולא דבר קטן יהיה זה בעיני כל מבין דבר לאשורו, כי כמה הלכות ודינים תלויים במלאות וחסרות כידוע, וע' למשל בסנהדרין ל"ו [ע"א] שהוציאו ממה שכתוב "לא תענה על רב" חסר יו"ד שאין חולקין על מופלא שבב"ד ומפני זה מתחילין בדיני נפשות מן הצד (והדברים מובאים גם ברש"י במקומו, שמות כג, ג). ואין לנו חלק במעשה תענועיו של האיש המתחכם טיכוען (ואחריו גם אנשים אחרים מבני [=מבני ישראל]), אשר התפאר בחכמתו ובדעת שפת קדשנו, ובאמת חכמת מה לו, והוא עמל לריק להכין בספרו חלופי גירסאות במקרא למאות ולאליפים מאשר מצא בפרוש רש"י התיבות של ד"ה כתובות פעם מלאות ופעם חסרות.²² אמנם אין להביא שום ראיה מכתובת התיבות בפרוש רש"י, אשר היתה מעשה ידי סופרים מעתיקים ולא מרש"י עצמו באה לנו, כי מכמה מקומות נראה לי, שרש"י כתב פרושו על הגליון (כמו שהעירותי למעלה),²³ ואחריו באו הסופרים והוסיפו את ד"ה, וכל אחד כתב לפי דרכו וחפצו.

22 ברלינר מתכוון לחוקר הפולמסן מדנמרק Oluf Gerard Tychsen (1734–1815), שלימד באוניברסיטה שבמקלנבורג (Mecklenburg), לימים אוניברסיטת רוסטוק (Rostock). מכל מקום לא עלה בידי לזהות את הספר שברלינר מפנה אליו.

23 עמ' x: "שהוא [ר' יוסף קרא] היה הראשון שהעתיק (מתוך הגליון, כי אפשר שלא כתב רש"י את פרושו בספר מיוחד בפני עצמו) והכניס בו כמה הוספות בשם עצמו". יושם לב, שמה שנאמר לפני כן כאפשרות נעשה עתה למסקנה בנידון.

כאן מעיד ברלינר בפה מלא, שהוא שינה ב"דיבורי המתחיל" כל חילוף בנוסח המקרא שמצא בין כתבי היד של פירוש רש"י לבין הנוסח המקובל של המקרא.²⁴ הצדקתו היתה, שלפי השערתו (שלא ביסס אותה) "דיבורי המתחיל" בפירוש רש"י לא יצאו מתחת ידי רש"י אלא מידי מעתיקים, והאחרונים לא דייקו בציטוט לשון המקרא. כנגד השערתו של ברלינר (ושיטת התיקונים שבאו בעקבותיה) יש לומר ראשית, שברלינר לא הוכיח ש"דיבורי המתחיל" לא יצאו מתחת ידי רש"י. שנית, אפילו אם נניח (לפי השערת ברלינר) שרש"י כתב את פירושו על הגליון של כתב יד עם נוסח המקרא, אין סיבה להניח שהמעתיק לא היה מעתיק את נוסח המקרא כמות שהיה בכתב היד עם הפירוש בגליון – היינו, כמשקף את הנוסח שהיה לפני רש"י. לשון אחר, אין סיבה להניח שהמעתיק היה נוהג בצורה אחרת בנוסח המקרא ממנהגו בנוסח פירוש רש"י. שלישית, מי שבודק את כתבי היד של פירוש רש"י יראה שבכולם יש "דיבורי המתחיל" (בוודאי אלו שכתובים כפירוש בפני עצמו, ללא נוסח המקרא; ואפילו אלו שכתובים בגליונות של כתב יד עם הנוסח המקראי); התרשמותי מעיון בכתבי יד של הפירוש היא, שהנוסח של רוב כתבי היד דומה בדיבורי המתחיל. קשה לדמיין שכל זה משקף תופעה מאוחרת ושכל כתבי היד הולכים בעקבותיה. רביעית, והיא העיקר, מי שבודק את חילופי נוסח המקרא שבכתבי יד של פירוש רש"י ימצא שכמעט כולם באים בכתבי יד אשכנזיים מימי הביניים. אמור מעתה, שנוסח המקרא בפירוש רש"י משקף את נוסח המקרא של כתבי היד האשכנזיים של ימי הביניים, ואינו משקף שיבושי מעתיקים סתם.²⁵

ג

כדי להמחיש את הנאמר כאן אסכם שתי בדיקות שערכתי בפירוש רש"י לפי נוסח מדויק של פירושו. 1 – בדקתי את פירוש רש"י לבראשית ולשמות, לפי הנוסח במקראות גדולות הכתר: ס' בראשית, לפי המהדורה שיצאה לאור בשני כרכים, רמת-גן תשנ"ז–תש"ס,²⁶ וספר שמות, לפי התקליטור של מהדורת "הכתר" (מהדורת הדפוס

24 אבל הוא לא שינה ניסוחים מפורשים של רש"י, כמו "ואת כל אשר אצוה אותך אל בני ישראל" [שמות כה, כב] – הרי זו יתרה וטפלה, אף אם התנגדו לנוסח המקובל.

25 ראו בדומה דברי מ' כהן בהקדמתו למקראות גדולות הכתר, בראשית, ב, רמת-גן תש"ס, עמ' ז–ה (ובעמוד ז' ציטוט חלקי, בשינויים קלים, מתוך מדברי ברלינר). ושם הדגים מספר מצומצם של חילופים בנוסח התורה (5) וכן בנוסח נ"ך (4) הבאים בפירוש רש"י לבראשית.

26 נוסח פירוש רש"י לתורה במהדורה זו מבוסס על שישה כתבי יד שצינו בהקדמה למקראות גדולות הכתר, בראשית, א, עמ' יב. נוסח הפירוש נקבע על פי כתב יד ראשי (שנחשב למדויק ביותר), והשווה לחמישה כתבי יד נוספים (שנחשבו אף הם למדויקים). בדרך כלל, כאשר רוב

עומדת לצאת לאור). משני ספרים אלה רשמתי את כל חילופי המקרא, ולצורך המדגם כאן ערכתי רשימה של כל החילופים בתורה שעלו משני ספרים אלה (כמעט כולם בבראשית ושמות), והוספתי שלושה חילופים לרשימה: "כלת" (במדבר ז, א); "ואשמם" (דברים א, יג); "מזוזות" (דברים ו, ט). 2 – בדקתי את פירוש רש"י לספר יחזקאל לפי נוסח הפירוש שההדרתי במקראות גדולות "הכתר", רמת-גן תש"ס. רשמתי את כל חילופי המקרא, ולצורך המדגם כאן ערכתי רשימה של כל החילופים בספר יחזקאל שעלו מהפירוש.

את שתי הרשימות הללו, של החילופים מהתורה ומספר יחזקאל, השוויתי למנגנון של חילופי הנוסח שבתנ"ך מהד' קניקוט;²⁷ במנגנון נרשמו חילופי נוסח ממאות כתבי יד מקראיים מימי הביניים, בעיקר מהמאות הי"ג-הט"ו, ובעיקר מאשכנז, ספרד, ואיטליה (וכן מדפוסים קדומים). השארתי בשתי הרשימות כל חילוף שהיה לו לפחות עד אחד בכתבי היד שצוינו במהדורת קניקוט, ויצא, שברשימה הראשונה, של חילופים בתורה, יש שישים ושלוש דוגמאות (ראו נספח א'),²⁸ וברשימה של חילופים בספר יחזקאל יש שבעים וחמש דוגמאות (ראו נספח ב').²⁹

שאר כתבי היד חלקו על הנוסח הראשי, הנוסח נקבע על ידיהם. דוגמאות של כתיב מלא בפירוש רש"י בניגוד לכתיב חסר במסורה לא צוינו במקראות גדולות "הכתר", בהנחה שסופרים נוטים למלא את הכתיב. רק דוגמאות הפוכות צוינו בחילופי נוסח, היינו: כתיב חסר בפירוש רש"י החולק על כתיב מלא במסורה; זאת, בהנחה שסופרים אינם נוטים להחסיר את הכתיב מדעתם. B. Kennicott, *Vetus Testamentum Hebraicum cum variis lectionibus*, 1–2, Oxford 1776–1780; reduced photocopy: Hildesheim 2003 27

1780 סודר בכרך הראשון, לפני בראשית). לצורך מדגם זה לא התייחסתי לעשרים ושניים המקרים של חילופים בספרי נ"ך שיש להם עדות בתנ"ך קניקוט; כן לא התייחסתי לשישה מקרים בתורה ואחד עשר מקרים בנ"ך שאין להם עדות בתנ"ך קניקוט.

29 לצורך מדגם זה לא התייחסתי לשנים עשר המקרים של חילופים בשאר ספרי נ"ך שיש להם עדות בתנ"ך קניקוט; כן לא התייחסתי לשבעה עשר מקרים ביחזקאל ולארבעה עשר מקרים בשאר ספרי נ"ך שאין להם עדות בתנ"ך קניקוט; וכן לחמישה חילופים נוספים ביחזקאל מטיפוסים אחרים, כגון חילופי ניקוד והרכבת פסוקים. לרשימה מלא של חילופי נוסח מקראיים בפירוש רש"י לספר יחזקאל ראו י"ש פנקובר, "פירוש רש"י לספר יחזקאל – לרגל הופעתו במהדורה חדשה במקראות גדולות "הכתר", עיוני מקרא ופרשנות, ז (תשס"ה), עמ' 456–458, ובהערות שם. בהכנת המחקר הנוכחי עברתי מחדש על כל חילופי הנוסח בפירוש רש"י ליחזקאל, ויש צורך לתקן מה שרשמתי במחקר הנזכר (שנערך לפני מספר שנים) – בעיקר יש להעביר קבוצת מקרים שרשמתי בקטגוריה של "בנוסחני" [חילופים שיש עדות אצל קניקוט] לקטגוריה של "לפנינו" [חילופים שאין להם עדות אצל קניקוט]; ובפרט יש להעביר את המקרים הבאים, ביחס ליחזקאל: עמ' 456 הע' 115 – לא 11 (אל-איל); שם הע' 117 – מז 3 (אמה) [כך יש לגרוס] באמה; עמ' 457 הע' 118 – כט 18 (על-אל); כא 33 [השני שם] (ואל-ועל); מ 37 (אל החצר-לחצר); מ 14 (ומן העזרה-ומהעזרה); שם הע' 119 – כא 33 (וחרפתם-ואל חרפתם); שם

נעיין תחילה ברשימה בתורה. שישים ושלושה החילופים מראים שהחילופים המעטים שצינינו להם החוקרים (כזכור: שלושה חילופי כתיב [שו"ת], ועוד שני חילופי כתיב וחילוף אחד ביחס לוא"ו בתחילת מילה [מנחת שי]),³⁰ הם המיעוט שבחילופים בפירוש רש"י לתורה (ויש לזכור שרשמתי רק חילופים מהפירוש לספרים בראשית ושמות). לפי הקטגוריות, הרוב המכריע של החילופים (77%) שייכים לשתי קטגוריות: [1] 28 (44%): וא"ו בתחילת מילה (לשון אחר, המקרה שלעיל של "ואת כל אשר אצוה" [שמות כה, כב], הוא רק אחד מבין מקרים רבים בתורה של חילופי וא"ו בתחילת מילה); [2] 21 (33%): כתיב מלא וחסר. שאר החילופים מתפצלים לקטגוריות שיש בהם מספר מועט של חילופים: [3–4] 4 (6%): מילה אחת או שתיים; חילופי מילים; [5–6] 2 (3%): צורת מילים; אותיות בתחילת מילה; [7–8] 1 (2%): חילופי אותיות דומות; השמטת מילה.

נפנה לחילופים בספר יחזקאל. כזכור רשימתי כוללת שבעים וחמשה חילופים (בעל מנחת שי רשם רק שלוש דוגמאות).³¹ לפי המיון, רוב החילופים (65%) מתחלקים לקטגוריות הבאות: [1] 18 (24%): כתיב מלא וחסר; [2] 13 (17%): החלפת מילה או צורתה; [3–4] 8 (11%): הוספת מילה (כולל מילת "את") או חיסורה; החלפת אותיות נחות בסוף מילה. שאר החילופים מתפצלים לקטגוריות שיש בהן מספר מועט של

הע' 120 – מ 40 (כתף-הכתף); מ 13 (כנגד-נגד); שם הע' 121 – ב 5 (הם-המה); כ 39 (שומעים-ושמעו); עמ' 458 הע' 123 – כח 4 (כסף וזהב-וזהב וכסף). עוד יש להעביר את המקרים הבאים שבשאר ספרי נ"ך: עמ' 456 הע' 116 – כט 21 (דניאל ז) לבלשצר-לבלשצר; [שם, שם] תניינא-תנינא; עמ' 457 הע' 118 – כג 23 (ירמיה נ 21) ועל-ואל; שם הע' 121 – טז 57 (דברי הימים ב כח 5) מלכי (ארם)-מלך; ל 21 (מלכים ב כד 7) יסף-הסף; שם הע' 122 – כט 21 (דניאל ז 4) דימריטו-די מריטו.

תיקונים נוספים בהערות שם: עמ' 456 הע' 115 – לה 5 לגיא-לגי, הוסף לפני החילוף (מיכה א 6); לב 22 יבא – יבוא, קרי: כד 26 (צוטט בלג 22); שם הע' 116 – (ירמיה מז 3), קרי: ירמיה מז 2; מ 5, קרי: מ 10 (בסוף ההערה יש לאחד את שני הרישומים לחילוף אחד); שם הע' 117 – (רחב) הבית (למעלה)-לבית, הוסף לפני החילוף: מא 7; עמ' 457 הע' 118 – כא 33 [הראשון], יש למחוק; ו 9, יש למחוק; שם הע' 120 – א 16, יש למחוק; מד 8, קרי: מ 18; שם הע' 121 – ה 16 אוסף, קרי: אסף; עמ' 457 הע' 122 – (ירמיה מז 3), קרי: ירמיה מז 2 (בסוף ההערה יש לאחד את שני הרישומים לחילוף אחד); עמ' 458 הע' 124 – טז 5, קרי: טז 6; ג 9, קרי: ו 9; ויש להוסיף: כז 17 (שופטים יא 33) באכה-באך; מז 20 (תרימו) אל-את. הנקודה העיקרית העולה מהתיקונים היא, כפי שצינתי לעיל, שיש להעביר קבוצת דוגמאות מהקטגוריה של "בנוסחני" לקטגוריה של "לפנינו". נמצא, שהתמונה הבסיסית שתאירתי עומדת בעינה, אלא שעתה מתברר שמספר המקרים של "לפנינו" קצת יותר גדול והמספר המקרים של "בנוסחני" קצת יותר קטן.

30 ועוד חמישה מקרים בתורה שהביא כהן, ראו לעיל הע' 25.
31 ראו מנחת שי, יחזקאל טז, לו (ובדמי [רש"י] – וכדמי); לט, טז (בארץ – הארץ); מז, ו (תמים – תמימים).

חילופים: [5] 6 (8%): החלפת על-אל; [6] 5 (7%): – החלפת קידומת; [7] 4 (5%):
 ן-ם בסוף מילה; [8–10] 3 (4%): הוספת או חיסור קידומת ה"א; אותיות דומות: ב-כ;
 מילה אחת או שתיים; [11–12] 2 (3%): וא"ו בתחילת מילה; שיכול אותיות.
 ציינתי לעיל, שלכל החילופים האלה יש לפחות עדות אחת בכתבי יד מימי הביניים,
 כפי שהם רשומים אצל קניקוט. מכל מקום, הדבר שיש לבדוק במיוחד, בכל אחת
 מהרשימות (זאת שבתורה וזאת שבספר יחזקאל), הוא אם יש כתבי יד שמתקרבים בכל
 אחת משתי הרשימות לכלל החילופים שברשימה. לשון אחר, האם יש כתבי יד שמגלים
 קירבה לכלל חילופי הנוסח בפירוש רש"י לתורה, ולכלל חילופי הנוסח בפירוש רש"י
 ליחזקאל? אם נמצא כאלה נוכל לומר, שנוסח המקרא שהיה לפני רש"י משקף כתבי
 יד שהיו קרובים לכתבי היד הללו.

ואכן, על פי הבדיקה שערכתי בחילופי הנוסחאות אצל קניקוט, מבין כתבי היד
 שמגלים לפחות התאמה אחת בחילופים שבכל רשימה, מצאתי שיש כתבי יד המגלים
 קירבה לכלל החילופים. להלן אציין עשרים ושישה כתבי יד ודפוס אחד המגלים
 קירבה לשישים ושלושה חילופים בתורה, כאשר מידת ההתאמה היא בין שישה עשר
 אחוז לבין ארבעים אחוז (בין עשרה לבין עשרים וחמישה חילופים משותפים).

כ"י	חילופים	מידת ההתאמה	כ"י	חילופים	מידת ההתאמה
69ק	25	40%	196ק	14	22%
18ק	24 (25–יד)	38% (40)	152ק	14 (15)	22% (24)
	א' או ב'				
80ק	23	37%	1ק	14	22%
132ק	21	33%	227ק	13	21%
84ק	20	32%	181ק	13	21%
158ק	20 (21)	32% (33)	136ק	12 (14)	19% (22)
129ק	18 (19)	29% (30)	4ק	11 (16)	17% (25)
150ק	17	27%	225ק	11	17%
260ק	17	27%	17ק	10	16%
5ק	16 (17)	25% (27)	75ק	10	16%
105ק	16 (19)	25% (30)	107ק	10 (14)	16% (22)
9ק	15 (17)	24% (27)	193ק	10	16%
111ק	15	24%	226ק	10	16%
186ק	14	22%			

בדיקת מוצאם של כתבי יד אלה מראה שרובם אשכנזיים: ק 69, 18, 80, 132, 84,
 158, 150, 5, 109, 9, 111, 186, 196, 181, 136, 4, 17, 107 (אשכנזי-צרפתי), 193,

226;32 להוציא מעט כתבי יד איטלקיים (ק129, 1, 227, 225³³ הקרובים בסגנונם
 לאשכנזיים). גם הדפוס האחד (ק260 – שונצינו 1488) מקורו בכתבי יד אשכנזיים.³⁴
 לשון אחר: כתבי היד המגלים קירבה לכלל החילופים של רש"י בתורה (מתוך שישים
 ושלושה שבדקנו) הם כתבי יד אשכנזיים (ודפוס אחד שמקורו בכתבי יד אשכנזיים).
 ועוד, הקירבה של שישה עשר אחוז עד ארבעים אחוז מתייחסת בעיקר לחילופים
 המשותפים לכתבי היד השונים. לדוגמה, מתוך שישים ושלושה החילופים בתורה שיש
 עליהם עדות מתשעה כתבי יד (לפחות) מימי הביניים המתאימים להם, נמצאו שלושים
 ואחד חילופים (49% של החילופים); ובדיקת שלושים ואחד החילופים האלה בעשרים
 ושישה כתבי היד והדפוס האחד שצינו לעיל, מגלה שרוב המשותף בין כתבי היד
 (והדפוס) האלה. מכל הנאמר יש להסיק שנוסח התורה שהיה לפני רש"י היה דומה
 בטיפוסו לנוסח בקבוצת כתבי היד האשכנזיים שלעיל.

ד

מהו האופי של נוסח התורה בקבוצת כתבי היד שזכרו לעיל? כבר הצבעתי במחקר
 קודם על שישה פרקים בספר שמות, שבשניים מכתבי היד והדפוס האחד שזכרו לעיל

32 להלן ויהיה של כתבי יד אלה (המספר אחרי שם הספריה הוא המספר בקטלוג, ולאחריו בסוגריים
 צוין סימונו במדף בספריה): 69ק – אוקספורד, בודליאנה (C5) 2435; 18ק –
 אוקספורד, בודליאנה (Or.) 19; 80ק – אוקספורד, בודליאנה (Oriell) 2437;
 73ק (College) – לונדון, ווסטמינסטר אבי; 84ק – אוקספורד, בודליאנה (Kenn.) 2324;
 10ק (10) – פריס, הספריה הלאומית 3-1 (héb. 1-3); 150ק – ברלין, ספריית המדינה (Or.) 1;
 1-4ק (fol. 1-4) – 5ק – אוקספורד, בודליאנה (Opp. Add. 4047); 109ק – לונדון, הספריה הבריטית
 170 (Harley 5709); 9ק – אוקספורד, בודליאנה (Marsh. 635); 111ק – לונדון, הספריה
 הבריטית 169 (Harley 1861); 186ק – מילנו, אמברוזיאנה (B 30 Inf.); 196ק – מילנו,
 אמברוזיאנה (E 52 Inf.); 181ק – וולפנביטל, ספריית ההרצוג אוגוסט 644 (Helmst. 3);
 136ק – אוקספורד, בודליאנה (Kenn. 3) 2325; 4ק – אוקספורד, בודליאנה (Hunt.) 17-16;
 11-12ק; 17ק – אוקספורד, בודליאנה (Bodl. Or. 802-804); 107ק – לונדון, הספריה
 הבריטית 72 (Harley 5706); 193ק – מילנו, אמברוזיאנה (G 2 Sup.); 226ק – וטיקן, הספריה
 האפוסטולית (Cod. ebr. 4-5) 5-4.

33 129ק – לונדון, הספריה הבריטית 68 (Ar. Or. 2); ויש הטוענים [מ] בית-אריה ואחרים, אוצר
 המצחפים העבריים – כתבי יד בכתב עברי מימי הביניים בציוני תאריך, ד (השנים 1144-1200),
 Turnhout 2006, עמ' 76-77] שהוא כ"י אשכנזי; 1ק – אוקספורד, בודליאנה (Digby) 15-14;
 32-33ק (Or.); 227ק – וטיקן, הספריה האפוסטולית (Cod. ebr. 9) 9; 225ק – וטיקן, הספריה
 האפוסטולית, אוסף אורבינטי 615 (Cod. ebr. 2).

34 ראו מ' כהן, "לדמותם הקונסוננטית של דפוסי המקרא הראשונים", בר-אילן, יח-ט,
 (תשמ"א), עמ' 47-67.

(158, 150, 260) יש חילופי נוסח רבים (50, 65, 90);³⁵ עתה אוכל להוסיף, על פי עבודת הדוקטור של תלמידי יוסף פרץ שהולכת ונכתבת, שבה הוא מזהה ובודק את כל כתבי היד האשכנזיים ששרדו בתורה, שבשני פרקים בספר שמות, בכל כתבי היד האשכנזיים שצוינו לעיל (להוציא אחד, שיש בו שבעה חילופים),³⁶ יש חילופי נוסח רבים, ואפילו רבים מאוד – שלושה כתבי יד: 16–18 חילופים;³⁷ שנים עשר כתבי יד: 25–39 חילופים;³⁸ וארבעה כתבי יד: 40–53 חילופים.³⁹ רוב החילופים הם בחסרות ויתרות, אבל יש גם מיגוון נוסף של חילופים, וכפי שראינו לעיל. אם כן, מכיוון שמדובר כאן בשני פרקים בלבד, יוצא שבאומדנה גסה מספר החילופים בכתבי יד אלה בתורה כולה (187 פרקים) הוא בין 1500 לבין 5000. זה אפוא טיפוס נוסח התורה שהיה לפני רש"י.

נמצאנו למדים, שאם יש כתבי יד מקראיים המתקרבים לאוסף של חילופי הנוסח בתורה שבאים בפירוש רש"י, החילופים בהם אינם מצטמצמים בחילופים הנזכרים בלבד אלא יש בהם חילופים רבים אחרים בתורה. וכתבי יד אשכנזיים אלה, על החילופים הרבים שבהם, משקפים את טיפוס נוסח התורה שהיה לפני רש"י.

עוד ראוי לשאול מהו מקור טיפוס הנוסח הזה שרווח באשכנז: האם היה פרי רוחם של סופרי אשכנז, או שהם המשיכו מסורת עתיקה שהיתה שונה ממסורת הנוסח של כתבי היד המזרחיים המדויקים (כמו כתר ארם צובה, כ"י לנינגרד, כ"י ששון 507, וכדומה)? יש להשיב בהתאם לאפשרות השנייה, שסופרי אשכנז המשיכו מסורת עתיקה נוספת; ואביא ראיה אחת לכך. במחקר קודם על כ"י ק3 (=קהיר 3), כתב יד מזרחי מהמאה העשירית, ציינתי שיש בו נוסחאות רבות בתורה שאינן מתאימות למה שבא בכתר ארם צובה.⁴⁰ ושם, על פי המצוין אצל קניקוט, הראיתי שיש קבוצה של כתבי יד מימי הביניים שחילופי הנוסח בהם קרובים לחילופים בספר דברים שבכ"י ק3 בתורה (התאמה שבין 31% עד 51% של החילופים).⁴¹ והנה, השוואה בין רשימת עשרים

35 ראו: J.S. Penkower, "A Sheet of Parchment from a 10th or 11th Century Torah Scroll: Determining its Type among Four Traditions (Oriental, Sefardi, Ashkenazi, Yemenite)", *Textus*, 21 (2002), pp. 235–264, esp. p. 246.

36 1866.

37 1966 (16), 1588, ק4 (18).

38 181, 136 (25); 150, 181 (26); 84, 111 (27); 107, 132 (31); 9 (36); 109 (37); ק226 (38); 17 (39).

39 80 (40); 5 (42); 69 (45); 193 (53). אוסיף, כי ק29 (46), כ"י איטלקי, יש אומרים (לעיל, הע' 33) שהוא כתב יד אשכנזי.

40 ראו י"ש פנקובר, "כתב-יד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית שהגידו מישאל בן עזיאל (כתב-יד ק3)", תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 62.

41 שם, עמ' 64–66.

וארבעה כתבי היד והדפוס אחד הקרובים לנוסח בספר דברים בכ"י ק3, לבין רשימת עשרים ושישה כתבי היד והדפוס האחד הקרובים למה שבא בתורה (בעיקר מספרי בראשית ושמות) בפירוש רש"י לבראשית ושמות, מגלה את התוצאה המעניינת הבאה: יש חפיפה כמעט מליאה בין שתי הרשימות – ובפרט: עשרים כתבי יד ודפוס אחד משותפים לשתי הרשימות.⁴² אמור מכאן, שחילופי הנוסח בכתבי היד האשכנזיים חוזרים למקורות קדומים יותר, כגון כ"י ק3, כתב יד מזרחי מהמאה העשירית.

ה

ומה בעניין שבעים וחמישה חילופי הנוסח בספר יחזקאל הבאים בפירוש רש"י שם? גם כאן, על פי הבדיקה שערכתי אצל קניקוט, מבין כתבי היד שמגלים לפחות התאמה אחת בחילופים שבכל רשימה, מצאתי שיש כתבי יד המגלים קירבה לכלל החילופים. להלן אציין את עשרים ושניים כתבי היד ושלושת הדפוסים המגלים קירבה לשבעים וחמישה החילופים ביחזקאל, כאשר מידת ההתאמה היא בין חמישה עשר אחוז לבין ארבעים ואחד אחוז (בין 11 לבין 31 חילופים משותפים; וביד א' או ב': עד 45%, שלושים וארבעה חילופים).

כתב היד	חילופים	מידת ההתאמה	כ"י	חילופים	מידת ההתאמה
ק150	31	41%	ק258	16 (17)	21% (23)
ק158	28 (34–יד)	37% (54)	ק126	15 (16)	20% (21)
ק96	28 (29)	37% (39)	ק182	14 (15)	19% (20)
ק93	28	37%	ק23	14	19%
ק28	27 (28)	36% (37)	ק4	13 (14)	17% (19)
ק30	25 (26)	33% (35)	ק89	13	17%
ק541	25 (26)	33% (35)	ק178	13 (14)	17% (19)
ק72	24	32%	ק264	13	17%
ק115	22	29%	ק159	13	17%
ק1	22 (23)	29% (31)	ק168	13	17%
ק260	21	28%	ק225	12	16%
ק253	18	24%	ק153	11	15%
ק224	18	24%			

42 ברשימה של כתבי יד קניקוט הקרובים לחילופי נוסח שבכ"י ק3 (ראו פנקובר [לעיל, הע' 40], עמ' 65) חסרים כתבי היד הבאים, הרשומים כאן: ק158, 5, 105, 186, 227, 225, 226.

אין בהם נוסח התורה.⁴⁸ והנה, ציינתי לעיל, ששלושה מכתבי היד הללו הם אשכנזיים (ק150, 158, 4), ודומה לכך הדפוס האחד (ק260), והם מתאפיינים בהרבה חילופי נוסח. אם כן, יש להסיק שנוסח ספר יחזקאל שהיה לפני רש"י היה דומה לקבוצה שלעיל של כתבי היד, שמתאפיינים בריבוי חילופי נוסח (מהטיפוסים הרשומים לעיל).

1

אסיים בדוגמה המאפיינת את גישתי ביחס לנוסח המקרא שהיה בידי רש"י אשר משתקף בפירושו למקרא. בפירושו לבמדבר ט"ו, ל"ט, רש"י, בעקבות מדרש תנחומא (קרח יב),⁴⁹ מציין כך לגבי מצוות ציצית:⁵⁰

וזכרתם את כל מצות ה' – שמנין גימטריא של "ציצית" שש מאות, ושמונה חוטיין וחמשה קשרים, הרי תרי"ג.

ועל דברים אלה תמה הרמב"ן בפירושו לתורה (שם, פס' לח):⁵¹ "ולא הבינותי זה, שהציצית בתורה חסר יו"ד (= "ציצת"), ואין מנינם אלא חמש מאות ותשעים"; והרמב"ן מביא פירוש אחר למה מצוות ציצית שקולה כנגד כל המצוות.

רש"י מביא את הגימטריה לגבי ציצית פעמיים נוספות, ואלו באות בפירושו לתלמוד (על דברי הגמרא שמצוות ציצית שקולה כנגד כל המצוות), במסכת שבועות כט ע"א ובמסכת מנחות מג ע"ב. על דברי רש"י במנחות שואלים התוספות (לט ע"א, ד"ה לא יפחות) "ומיהו כל 'ציצית' האמורים בפרשה חסירים יו"ד?"; ועונים: "ויש לומר שיש פסוק 'והיה לכם לציצית' (במדבר טו, לט), וג' ציצית כתובים בפרשה (במדבר טו, לח – פעמיים; שם, לט), ולמ"ד זו משלימתן". כלומר, בעל התוספות, וכאן הוא ר' שמשון

48 להוציא כ"י 168, הנמצא בקבוצה השנייה, אבל לא רשמתי אותו בקבוצה הראשונה, כי יש בו רק שבעה חילופים. אמנם אפשר היה לרשום גם אותו על פי יד א' או ב' – שם יש שלושה עשר חילופים.

49 מיד לפני סעיף י"ב רשום בתנחומא הנדפס "מכאן ועד סוף הפרשה לא נמצא בילמדנו כתיבת יד כאשר העיד המדפיס דפוס מנטובה [שכ"ג]; אך בכל הדפוסים נמצא". וראו בובר, במבוא לתנחומא שמהדורתו, פז ע"ב, שם ציטט את לשון המדפיס בדפוס מנטובה (פז ע"ד, בגיליון: "מכאן ועד סוף הפרשה לא נמצא בילמדנו כתובי יד והנה ראה שאיננו מהמחבר ו"ל". וראו עוד דברי בובר, שם, סב ע"א, ביחס לסעיף הזה: "לא נמצא בכ"י ההוא [=כ"י ב; אוקספורד, בודליאנה 153 (Hunt. Don. 20)] גם לא בכ"י ה' מאקספארד [בודליאנה 2337 (Hunt. 74)], רק נוסף בדפוס ראשון דפוס קאנשטאטינא [ר"פ-רפ"א] ואח"כ בכל הדפוסים". מכל מקום, נראה מפירוש רש"י שהסעיף הנידון היה לפניו בכתב יד של התנחומא.

50 מצוטט על פי מהדורת ברלינר השנייה; ודומה לכך במקראות גדולות, ונציה רפ"ה, וכן ורשה תר"כ.

51 מהד' ח"ד שעוועל, בירושלים תשל"ו, ב, עמ' רנד.

בדיקת מוצאם של כתבי יד אלה מראה שוב שרובם אשכנזיים: ק150, 158, 96, 93, 28 (אנגליה), 30, 154 (צרפת?), 72 (אנגליה), 182, 23, 4, 159, 168, 153;⁴³ להוציא מיעוט של איטלקיים (ק 1, 224, 225),⁴⁴ ומיעוט של ספרדיים (ק115, 126, 89).⁴⁵ כמו כן, שלושת הדפוסים (ק260, 258, 264)⁴⁶ מקורם בכתבי היד האשכנזיים.⁴⁷

לשון אחר: כתבי היד שיש בהם חילופים המגלים קירבה לכלל החילופים של רש"י ביחזקאל (מתוך שבעים וחמישה שבדקנו) הם כתבי יד אשכנזיים (וכן שלושה דפוסים שמקורם בכתבי יד אשכנזיים). ועוד, הקירבה של 15%–41% מתייחסת בעיקר לחילופים המשותפים לכתבי היד השונים. לדוגמה, משבעים וחמישה החילופים ביחזקאל שיש להם עדות בתשעה כתבי יד (כולל הדפוסים) לפחות מימי הביניים, המתאימים להם, נמצאו שלושים ושמונה חילופים (51% של החילופים). ובדיקת החילופים האלה בעשרים ושניים כתבי היד ושלושת הדפוסים שצינתי לעיל מגלה, שרב המשותף בין כתבי היד (והדפוסים) האלה. ושוב, בדומה לחילופים בתורה, יש להסיק שנוסח ספר יחזקאל שהיה לפני רש"י היה דומה באופיו לנוסח בקבוצת כתבי היד האשכנזיים שלעיל.

מהו אופיו של הנוסח בכתבי יד אשכנזיים אלה? על כך ניתן להשיב על פי השוואה בין הקבוצה של כתבי היד והדפוס האחד הקרובים לחילופים בתורה לבין הקבוצה של כתבי היד והדפוסים הקרובים לחילופים בספר יחזקאל. השוואה זו מלמדת שיש חמישה כתבי יד ודפוס אחד משותפים לשתי הקבוצות (ק150, 158, 1, 4, 225, 260); וראוי לשים לב, שלמעשה יתר כתבי היד בקבוצה השנייה אינם רלבנטיים להשוואה זו, שהרי

43 להלן ויהיו של כתבי יד אלה: ק150 – ראו לעיל, הע' 32; ק158 – ראו שם; ק96 – קמברידג', סנט ג'אנס קולג' (A2); ק93 – קמברידג', גונויל וקאיוס קולג' [Gonville and Caius College] (404); ק28 – אוקספורד, בודליאנה 88 (Bodl. 62); ק30 – אוקספורד, בודליאנה 72 (Tanner 173 (Or.)); ק154 – קרלסרוה, ספריית המדינה, רויכלין 3; ק72 – אוקספורד, בודליאנה 2435 (Corpus Christi C 8); ק182 – ינה (Jena), ספריית האוניברסיטה 213 (el. fol. 6); ק23 – אוקספורד, בודליאנה 76 (Marshall Or. 3); ק4 – ראו לעיל, הע' 32; ק159 – דבנטר (Deventer), הולנד, ספריית אתנאום [Atheneum] 886 (6144); ק168 – פירנצה, ספריית מדיצ'אה-לורציאנה [Biblioteca Medicea-Laurenziana] 30. i. plut.; ק153 – רוסטוק (גרמניה), ספריית האוניברסיטה 543 (Or. 32).

44 ק1 – ראו לעיל, הע' 33; ק224 – קניגסבורג, הספרייה המלכותית; ק225 – ראו שם.

45 ק115 – לונדון, הספרייה הבריטית 132 (Harley 5721); ק126 – לונדון, הספרייה הבריטית 135 (Add. 4708); ק89 – קמברידג', ספריית האוניברסיטה 24 (Mm 5,27).

46 ק260 – תנ"ך, שונצינו רמ"ח; ק258 – נביאים אחרונים, שונצינו רמ"ו; ק264 – תנ"ך, ברשיא רנ"ה.

47 לגבי תנ"ך שונצינו רמ"ח ראו כהן (לעיל, הע' 34); לגבי תנ"ך ברשיא רנ"ד ראו פנקובר (לעיל, הע' 11), א, עמ' 171–172. נביאים אחרונים שונצינו רמ"ו דומה באופיו לדפוסים אלה (על הדפוס שקדם לו, נביאים ראשונים שונצינו רמ"ה, ראו כהן, שם).

משנץ (המחצית השנייה של המאה ה"ב – תחילת המאה ה"ג),⁵² מנסה להשיב על הקושי של אי-התאמה בין הגימטריה שרש"י הביא למילה "ציצית" (שש מאות), לבין הגימטריה של המילה "ציצת" שהיתה לפניהם בכתב חסר, שהיא 590. התירוף המתוחכם שהובא הוא, שמכיוון שפעם כתוב "לציצת", בלמ"ד בהתחלה, למ"ד זו (שאינה חלק מעיקר המילה), שעולה בגימטריה שלושים, יש לחלק אותה בין שלושת המופעים של "ציצת" בפרשה, וכל מופע של "ציצת" יקבל עוד עשרה במנין. נמצא שלכל "ציצת" יש גימטריה של 590 ועוד עשרה, סך הכל שש מאות!

פתרון זה היה לפופולרי, והובא בפירוש דעת זקנים מבעלי התוספות על התורה, במדבר שם; וכן הביאו חזקוני, על אתר; וכן הביאו מכיר, ספרו של כ"י לייפציג 1, בתוספת שלו לפירוש רש"י על אתר, בשם "יש מפרשים".⁵³ ועוד הובא על ידי בעל ספר מצות גדול (=סמ"ג), עשין כו, בסופו, בשם התוספות שלעיל (אלא שהוא מציין את הפתרון בלשון "ויש במדרש", במקום לשון התוספות "ויש לומר"); רבינו בחיי, בפירושו על אתר; המיוחס לרא"ש, בפירוש לבמדבר ט"ו, ל"ח;⁵⁴ וכן טור אורח חיים, סי' כד.⁵⁵ ציין לחלק מן המקורות בעל מנחת שי (במדבר טו, לח).

והנה, למרות הפתרון המתוחכם, יש לשאול: האם לכך התכוון רש"י? האם המילה "ציצת" (בשני פסוקים רצופים) היתה כתובה לפניו שלוש פעמים בכתב חסר? האם באמת רש"י היה מביא את דרשת הגימטריה של "ציצית", בכתב מלא, שמצאה במדרש תנחומא אם לפניו היתה "ציצת"? נראה לי שיש להבין את דברי רש"י כפשוטם: היינו, שלפניו היתה "ציצית" בכתב מלא, בשלושת המקרים, ולכן הביא את דרשת הגימטריה של "ציצית" כמנין שש מאות.⁵⁶

52 ראו א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשט"ו, עמ' 512–514 (וכן עמ' 244) – ב, ירושלים תש"ס, עמ' 663–665 (וכן א, עמ' 297); ועל ר' שמשון ראו שם, עמ' 226–265 (=א, עמ' 271–318), ובפרט עמ' 228, 231 (=א, עמ' 273, 277) על תאריכי חייו (1150 לערך – לפני 1216).

53 וזה לשון התוספת (עמ' 138): "ת" [תוספת], ימי [יש מפרשים] לפי שציצת כתיב וחסרי יו"ד, יש להשלים החשבון מל' [מד] של ציצית [קרי: לציצת], הרי יו"ד לכל ציצת משלשה שהם, וכשאני מעלה חשבונם יש לי למנותן כמקראן: ציצית, כך שמע' [ת], מכיר, ת".

54 נדפס בהדר זקנים, ליוורנו ת"ר. על פירוש זה ראו מ' כשר וי"ד מנדלבוים, שרי האלף, א, ירושלים תשל"ט, עמ' סח (מס' 26).

55 ושם הביאו בשם תנחומא; ואין כזה לפניו בתנחומא ולא בתנחומא מהדורת בובר. כפי שצינתי לעיל בפנים, דברי רש"י באים בעקבות תנחומא קרח י"ב, אבל אין שם הפירוש לגבי הלמ"ד של "לציצת" שהובא בתוספות למנחות. ושם היה לפני בעל הטורים עותק של תנחומא שחכם אשכנזי כלשהו הוסיף פתרון זה בעקבות בעלי התוספות.

56 ואין צריך להוציא את דברי רש"י מפשוטם, כפתרון התוספות שלעיל, או כפי שעשה ר' אליהו מזרחי, בפירושו על רש"י לתורה: "שהמדרש הזה הוא אליבא דמאן דאמר יש אם למקרא, וכיון שהוא נקרא מלא כאילו כתוב ביו"ד; או כדברי בעל רעיה מהימנא, פנחס, רכו ע"א (הביאם בעל מנחת שי), שלא הוכיר רש"י במפורש "ציצית בתרין יודין"; ואי חסר יו"ד [אם חסרה היו"ד השנייה] – הא חירק באתריה".

כראיה לכך, בדקתי את כתבי היד המקראיים מימי הביניים, על פי הדיווח של קניקוט (ואין דוגמה זו כלולה בחישובים שלעיל); ואלו התוצאות:

במדבר טו, לח (1) – שלושה עשר כתיב יד בכתב מלא: "ציצית";

שם (2) – שבעה עשר כתיב יד בכתב מלא: "ציצית";

שם, לט – אחד עשר כתיב יד בכתב מלא: "לציצית".

והנה, עיון בתוצאות האלה מראה שאין המקרים של כתיב מלא שייכים דווקא לכתבי יד שונים. כלומר, אין זה נכון ששלושה עשר כתיב היד הראשונים שונים משבעה עשר כתיב היד האמצעיים, ואלו שונים מאחד עשר כתיב היד האחרונים. ההפך הגמור הוא הנכון: בשבעה מקורות הנוסח הוא "ציצית" בשלושת המקרים! מקורות אלה הם ק, 9, 80, 108, 129, 193, 676, והדפוס ק260. ועוד, בחמישה מקורות הנוסח הוא "ציצית" בשני המקרים הראשונים: ק111, 132, 389B, 679, 680. הוא שאמרת: שנוסח התורה שהיה בידי רש"י גרס "ציצית" (מלא) בכל שלושת המקרים, ולכן הוא דרש את הגימטריה "ציצית" = שש מאות.

הוכחה נוספת לדברי היא, שאם נבדוק את כתבי היד והדפוס האחד שצינתי, נגלה שרובם שייכים לקבוצה של עשרים ושישה כתיב יד והדפוס האחד שהיו קרובים לשישים ושלושה חילופי הנוסח שבפירוש רש"י לתורה (על פי פירושו לבראשית ושמות). כך, מתוך שבעת המקורות שיש בהם שלוש פעמים "ציצית" בכתב מלא, חמישה מהם (ארבעה כתיב יד ודפוס אחד) כבר נמצאים בקבוצה שלעיל, והם ק, 9, 80, 129, 193, 260 (ואפילו מתוך הקבוצה השנייה כאן, שיש בהם שני מקרים של "ציצית" מלא, שניים מתוך חמשת כתיב היד, 111, 132, נמצאים בקבוצה שלעיל). כל כתבי היד האלה הם אשכנזיים (להוציא ק129 שהוא איטלקי, ויש אומרים שאף הוא אשכנזי). נמצאנו למדים, שגם במקרה הזה יש לפרש את דברי רש"י כפשוטם: היינו, הגימטריה מבוססת על נוסח התורה שהיה בידו, "ציצית" בכתב מלא. (בהערה אוסיף, שגם בין כתבי היד האשכנזיים יש חילופי נוסח, וברור שלפני בעלי התוספות הנוסח בכתבי היד היתה "ציצת" חסר. וכן במקומות אחרים היו חילופים בין הנוסח שהיה לפני רש"י והנוסח שהיה לפני בעלי התוספות; כגון בכתב של "טוטפת" בשלושת המקרים בתורה – שמות יג, טז; דברים ו, ח; יא, יח.⁵⁷)

לסיכום: הראיתי ששיטת המהדירים מדורות קודמים לתקן את נוסח המקרא בפירוש רש"י כדי להתאימו לנוסח המסורה היא שיטה מוטעית. חילופי נוסח המקרא הבאים

57 ראו: פנקובר, יעקב בן חיים (לעיל, הע' 11), א, עמ' 107–108; ב, עמ' 364 הע' 416; י"ש פנקובר, נוסח התורה בכתר ארם-צובה, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 54.

יצחק ש' פנקובר

בכתבי היד של פירוש רש"י משקפים את נוסח פירושו כפי שיצא מידו (ואינם הוספות של מעתיקים), והם משקפים את נוסח המקרא שהיה לפניו – ונוסח זה, כפי שראינו, הוא נוסח המקרא שבכתבי היד האשכנזיים, המתאפיין בחילופים רבים מן הנוסח המקובל, לרבות בתורה. מקורו, כפי שהראיתי לעיל, במסורת עתיקה נוספת. ויפה עשה מהדירו של מקראות גדולות "הכתר", שהביא וציין את חילופי נוסח המקרא בפירוש רש"י (וכן בפירושים האחרים) כפי שהם באים בכתבי היד של פירושו.

נספח א

שישים ושלושה חילופי נוסח בתורה כפי שהם משתקפים בפירוש רש"י לספרי בראשית ושמות (ומעט מבמדבר ודברים) ושיש להם עדות בכתבי יד קניקוט

עשרים ושמונה מקרים של וא"ו בתחילת מילה [44%]

נוסח כתר ארם צובה	נוסח רש"י	נוסח שומרוני
1 בראשית טז יב	ועל פני כל אחיו ישכן	על
2 שמות יח ח	את כל התלאה	ואת
3 שמות כ כג	ולא תעלה במעלות	לא
4 שמות כא ג	אם בעל אשה	ואם
5 שמות כא י	אם אחרת יקח לו	ואם
6 שמות כב ב	אם זרחה השמש עליו	ואם
7 שמות כב ב	אם אין לו ונמכר בגנבתו	ואם
8 שמות כב ג	אם המצא תמצא בידו	ואם
9 שמות כב ג	משור עד חמור	ועד
10 שמות כב ז	אם לא ימצא הגנב	ואם
11 שמות כב ח	על שה על שלמה	ועל שלמה (צוטט בשמות כב, ג)
12 שמות כב ח	על שלמה על כל אבדה	ועל כל (צוטט שם)
13 שמות כב יד	אם בעליו עמו	ואם
14 שמות כב ב	ולא תענה על רב	לא
15 שמות כב יב	אם טרף יטרף	ואם
16 שמות כב כט	ביום השמיני תתנו לי	וביום
17 שמות כג יג	לא ישמע	ולא
18 שמות כג יח	ולא ילין חלב חגי	לא

נוסח המקרא שעמד לפני רש"י

נוסח כתר ארם צובה	נוסח רש"י	נוסח שומרוני
19 שמות כה ו	שמן למאור	ושמן
20 שמות כה ו	בשמים לשמן המשחה	ובשמים
21 שמות כה כב	את כל אשר אצוה אותך	ואת
22 שמות כו יט	ושני אדנים	שני (צוטט בשמות כו, כה)
23 שמות כז כא	מערב עד בקר	עד
24 שמות כה ד	תשבץ מצנפת ואבנט	ומצנפת (צוטט בשמות כה, מא)
25 שמות כט לג	לקדש אותם	ולקדש
26 שמות לד כ	כל בכור בניך	וכל
27 שמות לה יא	את אהלו	ואת
28 במדבר ח ד	עד ירכה עד פרחו	ועד פרחו (צוטט בשמות כה, ירכה ועד לה – 2x)
עשרים ואחד מקרים של חילופי כתיב מלא וחסר [33%]		
29 בראשית יט יז	אל תביט אחרריך	תבט
30 שמות ל ז	בהיטיבו	בהטיבו (בסוף פרק כו)
31 בראשית כד סב	ויצחק בא מבוא באר לחי רואי	בא מבא
32 בראשית כה ו	ולבני הפילגשים	הפילגשם
33 בראשית לד לא	אחותנו	אחותינו
34 בראשית לו י	הבוא נבוא	הבא (פעמיים)
35 בראשית לו י	הבוא נבוא	נבא (פעמיים)
36 שמות א כב	כל הבן הילוד	הילד
37 שמות ח יח	והפליתי	והפלתי
38 שמות כא כה	סקול יסקל השור	סקל
39 שמות כט כה	לריח ניחוח	ניחח
40 שמות לה כז	והנשאים	והנשיאים
41 במדבר ז א	ביום כלות המשכן	כלת כתיב
42 ברים א יג	ואשימם	ואשמם
43 דברים ו ט	מזוות	מזוות כתיב

יצחק ש' פנקובר

נוסח כתר ארם צובה	נוסח רש"י	נוסח שומרוני
תהיין חוברות	תהיינה	תהיינה
ונתתה את הפרכת	ונתת (צוטט בשמות כו, ה, לב)	
ונתתה את שרשרות	ונתת	
ונתתה את שתי עבותות הזהב	ונתת	
ונתתה (=המשבצות) על כתפות האפד	ונתת	
ונתתה באזנו ובדלת	ונתת (צוטט בשמות כא, ו)	
ארבעה מקרים של צירוף שתי מילים למילה אחת [6%]		
ואחרי כן	ואחריכן (צוטט בשמות יא, ב)	
האל בית אל	ביתאל (צוטט גם בבראשית מח, טז)	
בית אל	ביתאל	
פוטי פרע	פוטיפרע	

ארבעה חילופי מילים [6%]

54	שמות כ ו	ועשה חסד <לאלפים>	ונוצר
55	שמות כג יח	לא תזבח על חמץ	תשחט (פעמיים)
56	שמות כד יז	לעיני בני ישראל	לעיני כל ישראל (צוטט בשמות לד, ל)
57	שמות כו כד	ויחדיו יהיו תמים על ראשו	אל אל

הערות לנספח:

מס' 44 – בתקליטור "הכתר" רשום בטעות בפירוש רש"י (בנוסחא: תהיו), וצ"ל: (בנוסחא: תהיין).

מס' 54 – ראו שמות לך, ז. מס' 55 – ראו שמות לך, כה. מס' 56 – ראו דברים לא, ז ועוד.

נוסח המקרא שעמד לפני רש"י

שני מקרים של צורת מילים [3%]

נוסח שומרוני	נוסח רש"י	נוסח כתר ארם צובה	
קרשים	קרשים (צוטט בשמות כ, ה)	עשרים קרש	58 שמות כו יח
	נגב (צוטט בשמות כו, ה, יח)	לפאת נגבה	59 שמות כו יח

שני מקרים של שינויים באותיות שבתחילת מילה [3%]

כי כאשר	כי כאשר	כי אשר ראיתם את	60 שמות יד יג
החטאת	החטאת	ופר חטאת תעשה	61 שמות כט לו

מקרה אחד של חילופי אותיות דומות [2%]

62 שמות ט כט כצאתי את העיר בצאתי (צוטט בשמות לב, ג)

מקרה אחד של השמטת מילה [2%]

63 במדבר יד לו ויילינו (=ק') עליו את עליו כל (צוטט בשמות טז, ז)

כל העדה

נספח ב

שבועים וחמישה חילופי נוסח בספר יחזקאל כפי שהם משתקפים בפירוש רש"י שם ויש להם עדות בכתבי יד קניקוט

שמונה עשר מקרים של כתיב מלא וחסר [24%]

1	חזקאל ב ג	המורדים	נוסח כתר ארם צובה	נוסח רש"י
2	יחזקאל ט ד	תו		המרדים
3	יחזקאל ט ח	ונאשאר	ונאשאר	תיו
4	יחזקאל טז נו	גאוניך	גאוניך	ונשאר
5	יחזקאל כב ג	לבוא	לבוא	לכא
6	יחזקאל כד כו	יבוא	יבוא	יבא
7	יחזקאל כח יח	מקדשיך	מקדשיך	מקדשך
8	יחזקאל לח יא	אבוא	אבוא	אבא

יצחק ש' פנקובר

נוסח כתר ארם צובה	נוסח רש"י	
אילים	אלים	9 יחזקאל לט יח
שלוש <עשרה>	שלוש	10 יחזקאל מ יא
מוסבות	מסבות	11 יחזקאל מא כד
יבוא	יבא	12 יחזקאל מד ג
אילים	אלים	13 יחזקאל מה כג
יבוא	יבא (בתוספת אולי מרש"י; וגם נ"א)	14 יחזקאל מו י
ענין	ענין	15 יחזקאל מז יז
לבוא	לבא	16 יחזקאל מז כ
עשיתה	עשית	17 יחזקאל לה יא
גי	גיא	18 יחזקאל לט יא
שלושה עשר מקרים של החלפת מילה או צורתה [17%]		
המלך יויכין	יהויכין (כולל חיסור מילה) והחלונות	19 יחזקאל א ב
והחלונות	והחלונות	20 יחזקאל מא טז
<ושה> אחת	אחד	21 יחזקאל מה טז
דוגים	דייגים	22 יחזקאל מז י
אסף (ס בצירה)	אוסף	23 יחזקאל ה טז
היו (לא תהיה)	היה	24 יחזקאל כ לב
והיו <לו פאת>	והיה	25 יחזקאל מח א
אמרת (א קמץ, מ פתח)	אומרת	26 יחזקאל כז ג
יצאו	יצא (צוטט בפרק מו, ח; בתוספת אולי מרש"י)	27 יחזקאל מו י
מהקצעות	מהקצעות	28 יחזקאל מז כב
(החודרת) להם	לכם	29 יחזקאל כא יט
<יכפרו> את <המזבח>	על (צוטט בפרק מח, כ)	30 יחזקאל מג כו
<פר בן בקר> תמימים	תמים	31 יחזקאל מו ו
שמונה מקרים של הוספת מילה או חיסור [11%]		
שא נא	שא	32 יחזקאל ח ה
אל פתח שער	אל שער	33 יחזקאל ח יד
בית ישראל	ישראל	34 יחזקאל יד ה
כנ"ל: המילה "את"		
לדרוש את יי'	לדרוש יי'	35 יחזקאל כ א

נוסח המקרא שעמד לפני רש"י

נוסח כתר ארם צובה	נוסח רש"י	
העביד את (חילו)	העביד	36 יחזקאל כט יח
אחל את שם	אחל שם	37 יחזקאל לט ז
קיר	את קיר	38 יחזקאל מא ה
יניחו <בגדיהם>	יניחו את	39 יחזקאל מב יד
שמונה מקרים של החלפת אותיות נחות בסוף מילה [11%]		
המקנה	המקנא	40 יחזקאל ח ג
עשו	עשה	41 יחזקאל לא יא
מפה ומפו	ומפה	42 יחזקאל מ י
מפו (1)	מפה	43 יחזקאל מ מח
מפו (2)	מפה	44 יחזקאל מ מח
מפו (1)	מפה	45 יחזקאל מא ב
מפו (2)	מפה	46 יחזקאל מא ב
מלו	מלא (ראו גם מא, יג)	47 יחזקאל מא ח
שישה מקרים של החלפת "על" ב"אל" [8%]		
על (לבם)	אל	48 יחזקאל יד ג
אל (בצעך)	על	49 יחזקאל כב יג
אל (ידיהן)	על	50 יחזקאל כג מב
אל (הארץ יעמדו)	על	51 יחזקאל כז כט
על	אל	52 יחזקאל לח יא
אל	על	53 יחזקאל מג טז
חמישה מקרים של החלפת קידומות [7%]		
(וטהרו) הארץ	בארץ	54 יחזקאל לט טז
אל שער	לשער (צוטט בפרק מב, ב)	55 יחזקאל מ כג
<מוכנים> בבית	לבית	56 יחזקאל מ מג
<רחב> לבית <למעלה>	הבית	57 יחזקאל מא ז
כאשר <תשיג ידו>	מאשר (צוטט בפרק מו, ו)	58 יחזקאל מו ז
ארבעה מקרים של חילופי ן-ם בסוף מילה [5%]		
רבעיהן	רבעיהם	59 יחזקאל א יז
וגביהן	וגביהם	60 יחזקאל א יח
אמכן	אמכם	61 יחזקאל טז מה
התנים	התנין	62 יחזקאל כט ג

יצחק ש' פנקובר

שלושה מקרים של הקידומת ה"א או חיסורה [4%]

63	יחזקאל מוז יב	קדש > קדשים	נוסח כתר ארם צובה	נוסח רש"י
64	יחזקאל מ לא	חצר > החיצונה	חצר	הקדשים
65	יחזקאל מה טז	כל > העם > הארץ	עם	החצר

שלושה מקרים של אותיות דומות: ב"כ [4%]

66	יחזקאל ה ז	וכמשפטי	וכמשפטי	וכמשפטי
67	יחזקאל טז לו	וכדמי	וכדמי	וכדמי
68	יחזקאל כח יב	תכנית	תכנית	תכנית

שלושה מקרים של צירוף שתי מילים למילה אחת או פירוק מילה אחת לשתי מילים [4%]

69	יחזקאל יג יא	אלגביש	אלגביש	אל גביש
70	יחזקאל ל יז	ופי בסת	ופי בסת	ופיבסת
71	יחזקאל מ טז	אליהמה	אליהמה	אלי המה (גם צוטט ב-מ, יג)

שני מקרים של הוספת וא"ו בתחילת מילה [3%]

72	יחזקאל לט יד	את...את	את...את	את...ואת
73	יחזקאל מד יח	לא	לא	ולא

שני מקרים של שיכול אותיות [3%]

74	יחזקאל יז ו	פראות	פראות	פאורות
75	יחזקאל כג לג	ושממה	ושממה	ומשממה

חשיבתו הבלשנית של רש"י

חנוך גמליאל

פת יחה

הכל יודעים שרש"י היה "פרשנדתא" – גדול פרשני התורה והתלמוד הבבלי – וגם בתחומי הפסיקה והמנהיגות הציבורית עשה רבות,¹ אולם לגבי עיסוקו בבלשנות הדעה המקובלת מוצאת את ביטוייה בסיכומי הקצר של משה ארנד: "רש"י לא מדקדק היה ולא בלשן היה כי אם פרשן היה".² החוקרים שעסקו במדקדקים בצרפת הצפונית ואשכנז נתנו לרשב"ם מקום של כבוד בזכות חיבוריו הדקדוקיים ובזכות הערותיו הלשוניות בפירושו לתורה, ולצדו במידה מועטת גם לרבנו תם, אבל מקומו של רש"י נפקד מן הדיון, מתוך הנחה שלא אמר דבר בתחום הזה.³ בכוונתי להראות כאן שרש"י היה גם בלשן וגם מדקדק, וידיו היו רב לו אף בתחום הזה, ולדעתי היה כוחו יפה מכוחם של נכדיו. לשם הוכחת הדבר אתמקד בדוגמה דקדוקית אחת, והיא פירושו למילה "כי".

מיהו בלשן?

כדי שנוכל לקבוע אם רש"י אמנם היה בלשן, עלינו להקדים ולברר לעצמנו מהי בלשנות ומה בין פרשנות לבלשנות. הבלשנות המודרנית – מאז ימי פרדיננד דה-סאסור (Ferdinand de Saussure, 1857–1913) – מדגישה את ראיית הלשון כמערכת, ומעמידה את ניתוח היחסים ההדדיים בין מרכיביה השונים של הלשון במרכז העיסוק הבלשני. הזרם המודרני נקרא בצדק "בלשנות מבנית" (סטרוקטורלית), מפני שהוא שם את הדגש על המבנה ועל היחסים בין מרכיביו; לכן תפס התחביר מקום מרכזי בעיסוק הבלשני, כיוון שהוא עוסק באופן מובהק במבנים לשוניים וביחס בין המרכיבים השונים

1 לסיכום מעודכן ומקיף של פועלו ראו א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 121–253.

2 ראו נ' ליבוביץ ומ' ארנד, פירוש רש"י לתורה – עיונים בשיטתו, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תש"ן, עמ' 109.

3 ראו א' אלדר, "ספרות הדקדוק של יהדות אשכנז", מסורות, ה-1 (תשנ"א), עמ' 1–34.